

Шутова М.О.

Формомодель етнокультурних стереотипів як наукова дескрипція для інтерпретації / реконструкції поведінки представників етнічних груп

Шутова Марія Олександрівна, кандидат педагогічних наук, докторант
Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ, Україна

Анотація. У статті розкривається етимологія лексеми *формула*, простежуються її зв'язки з лексемою *форма* та їх співвідношення з поняттям *модель*; аналізуються підходи науковців до витлумачення цих суміжних понять у порівняльно-історичному мовознавстві, структуралізмі і когнітивній лінгвістиці. Розглядаються *формомоделі етнокультурних стереотипів*, які мають стійку форму та семантичну мотивацію і є тією науково обґрунтованою дескрипцією, що здатна виконувати функцію інтерпретації/ реконструкції рольової поведінки комунікантів, яка є стандартною, загальноприйнятною в певних етнічних групах.

Ключові слова. Формомоделі етнокультурних стереотипів, формула, модель, формомодель, інтерпретація/реконструкція

У результаті соціального пізнання світу людиною і, як наслідок, категоризації соціальних явищ утворюються спеціальні психологічні конструкти (моделі) – соціальні стереотипи. Зазвичай, це спрощені стійки уявлення про різні соціальні, в тому числі, етнічні групи, про характерні риси етносів загалом та про ті ролі, які вони виконують у різних комунікативних ситуаціях зокрема [4].

Етнокультурний стереотип за такого підходу теж є різновидом ролі, але це вже етнокультурна роль людини, яку йому відводить етнос. Як у ролях, так і у стереотипах є очікування, які ставляться до виконавця, і в цьому відношенні ці явища є подібними.

Є стереотипи, носіями яких є вся нація, але є й такі, що мають тимчасовий характер. Індивід формує власну систему етнокультурних стереотипів у процесі своєї соціалізації завдяки етноцентризму своєї родини, методам і змісту виховання, етнокультурної соціалізації загалом.

На сьогодні ця система безпосередньо з позицій лінгвістики тільки формується, бо ця проблематика активно почала розроблятися з новим антропоцентричним вектором її розвитку. Тому для наукового формулювання робочої дескрипції “формомодель етнокультурних стереотипів” розглянемо ті класифікації структурної організації різних стереотипів, які наявні в різних гуманітарних науках.

Найбільш розроблену концепцію структури етнічних стереотипів представив Л. Едвардс у праці “Four dimensions in political stereotypes”, де виділив у їхній структурі чотири компоненти:

1) зміст – ті характеристики, або риси, що приписуються соціальним або етнічним групам;

2) однаковість – те, якою мірою індивіди (наприклад, у процесі опитувань) згодні один із одним у тому, що дана група дійсно має ті риси, які їй приписують;

3) спрямованість – показує, як сприймається об'єкт стереотипу: позитивно чи негативно;

4) інтенсивність – рівень упередженості по відношенню до етнічної групи [13].

Кожен стереотип є психологічною структурою, тому всі ці чотири “вимірювання” взаємопов'язані. Власне стереотип у мові – це, перш за все, спрощене, схематичне, узагальнююче зображення певної категорії осіб (будь-якої народності, професії, віку, статі та ін.), звірів, інституцій (наприклад, поліції, школи), подій (весілля, виборів), яким притаманні позитивні

або негативні риси. Іншими словами, у мові стереотип – це емотивно-конотативний компонент семантики слова, виразу або речення [3, с. 154].

Є. Бартмінський зазначає, що стереотип – це стійке сполучення, що закріплене у свідомості носія мови на рівні лексем, тому залежно від плану змісту і плану вираження Є. Бартмінський та Й. Панасюк виділяють такі **види** стереотипів:

1) топік – стійке сполучення лексико-семантичних одиниць;

2) формула – стійке семантичне сполучення, що має своє постійне формальне вираження;

3) ідіома – формальні стійкі сполучення, які не мають для носіїв мови семантичної мотивації [3, с. 155].

Розглянемо докладніше етнокультурні стереотипні формули, адже вони є специфічними ментальними конструктами-моделями, які мають стійку форму і семантичну мотивацію. Такі одиниці є **формально-семантичними типами**, або **формомоделями** етнокультурних стереотипів.

Для того, щоб обґрунтувати таке визначення, необхідно з'ясувати зміст поняття *формула* і шляхи набуття ним термінологічної семантики.

В Академічному тлумачному словнику української мови знаходимо такі визначення лексеми *формула*: 1. Загальне коротке визначення якогось положення, відношення, закону і т.ін., яке можна застосувати до відповідного конкретного випадку; // Стилий, точний словесний вислів, визначення чого-небудь; // Встановлений, незмінний текст чого-небудь; усталена форма викладу; // **Усталені, поширені в межах певної території чи соціального кола короткі побутові висловлювання (вітання, побажання, заклінання)** [11, т. 10, с. 625]. Останнє значення стосується якраз сутності стереотипів загалом й етнокультурних зокрема, особливо у розумінні їх формального вираження (короткі висловлення).

В Етимологічному словнику української мови знаходимо підтвердження походження лексеми *формула*. **Формула** – “стисле означення; умовні позначення хімічних речовин тощо”, *формулювати, формуляр*; – р. бр. болг. *формула*, п. *formula*, ч. *formule*, слц. *formula*, вл. *formula, formla*, м. *формула*, схв. *фõрмула*; – запозичення з латинської мови; лат. *formula* “формула, правило, норма” є демінутивним утворенням від *forma* “форма”. – СІС2 890; Черных II 322; Фасмер IV 203; Sl. yug. obcych 229; Kopaliński 333; Holub – Lyer 172 [5, т. 6, с. 120].

У свою чергу **форма** – “обриси, контури, зовнішні межі предмета; устрій, структура чого-небудь, система організації; пристрій, шаблон”, *формалізм, формаліст, формалістика*...; – р. бр. болг. м. *форма*, п. ч. слц. вл. нл. *forma*, слв. *форма*, слн. *forma*; – запозичення з латинської мови; лат. *forma* “форма, вигляд, подоба” достовірної етимології не має; можливо, пов’язане з гр. морфії “форма, зразок, модель” (через проміжну форму *mogma з дисиміляцією m – m у [m]); припущення про зв’язок з лат. *ferio* “бити, колоти” (Fick KZ 20, 173; Fick I 494) підтримки серед етимологів не знайшло. – СІС 2 889; Черных II 321-322; Фасмер IV 203; Горяев 393; Brückner 125; Sl. wug. obcuch 228; Kopalinski 332; Holub – Lye 171; Machek ESJČ 145; Holub – Kop. 116; Schuster – Šewc 215; Skok I 525-526; Walde – Hofm. I 530-531; Ernout – Meillet I 247; Huttl – Worth 16; Kluge – Mitzka 213; Klein 612 [5, т. 6, с. 119-120].

Як видно з етимології лексем *формула* і *форма*, вони за значенням, яке розвивалося, співвідносяться з такими поняттями, як структура чогось, модель тощо. Уточнимо, в яких зв’язках перебувають лексеми *формула* – *форма* – *модель* у проекції на розуміння формоделі етнокультурних стереотипів.

Термін “модель” широко вживаний не лише в науковій літературі, причому залежно від ситуації в нього вкладається різний зміст. У широкому розумінні “модель” визначають як “відображення дійсності у вигляді сукупності певних символів, знаків, суджень”, це наочний образ об’єкта, який відображає його риси і загальну взаємодію в системі [1].

Безпосередньо слово *модель* походить від латинського *modulus*, що означає “міра, мірило, зразок, норма”.

Модель, моделіст, модельєр, модельований, моделювати; – р. *модель*, бр. *мадэль*, п. ч. слц. вл. нл. *model*, болг. *модел*, м. *модел*, схв. *модѣл*, слн. *model*; – запозичення з французької мови; фр. *modele* походить від іт. *Modello* “модель”, яке через нлат. *modellus* зводиться до лат. *modulus* “міра, такт, ритм”, похідного від *modulus* “міра, правило, манера”. – СІС2 552; Фасмер II 636; Преобр. I 544; Brückner 342-343; Machek ESJČ 371; Holub – Lye 318-319; Bern II 66; Dauzat 480; Walde – Hofm. II 99-100 [5, т. 3, с. 495].

Модус – “спосіб; норма”; – р. бр. болг. схв. *модус*, п. ч. слц. вл. *modus*, слн. *modus*; запозичення з латинської мови; лат. *modus* “міра, правило, спосіб, манера” пов’язане з *meditor* “обмірковую, збираюся”, *moderor* “стримую, утримую в нормі” спорідненими з гр. μέδομαι “турбуюсь”, μέδμοος (міра сипких), μέτρου “міра”, дірл. *med* “ваги”, гот. *mitan* “міряти”, двн. *mezpan* “тс.”. – СІС2 553; ССРЛЯ 6, 1142; РЧДБЕ 463; Walde – Hofm. II 55-56, 99-100. – Пор. міряти, мода, модальний, модель, Модест, модифікація, модло, моделювати, модуль [5, т. 3, с. 496].

У сучасних когнітивних студіях (В. Дем’янков, Дж. Лакофф, О. Кубрякова та ін.) “модель” визначають як деякий образ об’єкта (зокрема, умовний чи уявний), що нас цікавить, або, навпаки, – прообраз деякого об’єкта чи системи об’єктів, а під моделюванням розуміють дослідження об’єктів пізнання не безпосередньо, а непрямим шляхом через вивчення деяких інших допоміжних об’єктів. Іншими словами: модель –

це деякий об’єкт-замінник об’єкта-оригіналу, що забезпечує вивчення деяких істотних, з погляду дослідника, властивостей оригіналу.

Заміщення одного об’єкта іншим із метою здобуття інформації про найважливіші властивості об’єкта-оригіналу за допомогою об’єкта-моделі називається моделюванням [12]. Звідси випливає, що моделювання полягає в заміні об’єкта моделлю з метою дістати інформацію про цей об’єкт, виконуючи експерименти з його моделлю.

Якщо результати моделювання підтверджуються і можуть бути основою для прогнозування процесів, що відбуваються в об’єкті-оригіналі, то говорять, що модель адекватна об’єктові. При цьому адекватність моделі залежить від мети моделювання і прийнятих критеріїв [12].

Щодо витлумачення моделі у лінгвістиці, то, як правило, під моделлю у широкому смислі розуміють теорію структури мови, а у вузькому – механізми функціонування мови.

Так, ще в порівняльно-історичному мовознавстві представники першого покоління компаративістів здійснювали моделювання розвитку споріднених мов з мови-основи. Зокрема, відомими є моделі “родовідного дерева” А. Шлейхера та “концентричних хвиль” Й. Шмідта.

Оскільки важливою складовою моделі є її символи і правила оперування ними, можна твердити, що модель, запропонована для формалізації мовних явищ у структурній лінгвістиці, визначалася як створена штучна мова (метамова), що була гіпотетичним аналогом структури природної (природних) мов.

Типи лінгвістичних моделей розглядаються на основі класифікаційних ознак. Серед найбільш представлених у лінгвістичних дослідженнях – це моделі мовленнєвої діяльності. Цей тип моделей найактивніше розроблявся у лінгвістиці (Ю. Апресян, Р. Фрумкіна, Р. Піотровський та ін.), зокрема і в українській структуральній школі (Л. Алексієнко, Н. Дарчук, Є. Карпіловська, Н. Клименко, М. Муравицька, В. Перебийніс, М. Пещак та ін.).

Специфікою поняття моделі в когнітивній лінгвістиці є те, що воно охоплює не тільки власне мовні феномени (як у порівняльно-історичному мовознавстві та структуралізмі), а й структури знання, пов’язані з досліджуваними мовними одиницями. Таке розширення поняття “модель” відбулося завдяки новому, порівняно зі структуралістським, розумінням природи мови [8, с. 93].

Ще одна особливість поняття “модель” у когнітивній лінгвістиці полягає в тому, що це поняття інтерпретують у два різні способи. З одного боку, під моделями розуміють одиниці свідомості людини. Так, Дж. Лакофф характеризує ідеалізовані когнітивні моделі (idealized cognitive models) як структури людського знання [14, р. 68]. С. Жаботинська розвиває концепцію фреймових моделей як універсальних засобів людської когніції [15]. З іншого боку, поняття “модель” використовується на позначення теоретичних конструктів, за допомогою яких описуються структури знання.

Когнітивну модель визначають як мисленнєву побудову, певну ідею, отриману в результаті висновків,

які спираються на спостереження; таку мисленеву побудову, яка побудована з метою кращого розуміння досліджуваного явища [10, с. 45-46].

Інтерпретація моделі як одиниці свідомості людини є тим новим, що вніс у мовознавство когнітивізм, коли процес пізнання дійсності суб'єктом описується як її репрезентація [2, с. 12]. Тут термін інтерпретація є тотожним до поняття реконструкції навколишньої дійсності шляхом її репрезентації за допомогою структур свідомості. Завдяки такій репрезентації зовнішній щодо свідомості об'єкт постає в мисленні й мові інакше, ніж він представлений у реальності [6, с. 84].

Нове розуміння моделі як пов'язаної з онтологією людської свідомості (а не тільки як теоретичного конструкта для її дослідження) не завадило інтеграції в когнітивну теорію одного з ключових понять структурної лінгвістики – поняття структури, або форми. І якщо в структуралізмі розглядалися лінгвальні структури, то в когнітивній лінгвістиці – структури концептуальні. Так, структурованість, або формалізація на основі моделювання визнається однією з суттєвих рис концепту [7, с. 90], внутрішня організація якого описується “не як хаотичне нагромодження уявлень, знань чи смислів і навіть не їх кон'юнкція, а логічна структура” [9, с. 73]. Таким чином, поняття “модель” у когнітивній лінгвістиці органічно пов'язане з поняттям “структура”. Виходячи з вищенаведених тез і аргументів, для одночасного позначення феноменів формула, форма, модель і структура у проекції на онтологічну й епістемологічну природу етнокультурного стереотипу пропонуємо робочу дескрипцію – **формомодель**.

С. Бартмінський наводить такі приклади формомоделей: рос. “Ни сват, ни брат”, “как баран на новые

ворота”, “волчий аппетит”, “мавр сделал свое дело, мавр может уйти”, “галантный как француз”, “в чем мать родила”, “видно как на ладони” [3, с. 156].

Водночас мовними показниками стереотипізації є повторюваність характеристики предмета в різних висловлюваннях, що можна дослідити статистично, а також закріплення цієї характеристики в мові, зокрема у значеннях слів. Про це можна судити на основі аналізу словотворчих дериватив, метафор, фразеології, прислів'їв, а також правил побудови зв'язного тексту [3, с. 169].

Як наголошує С. Бартмінський, для лінгвіста найважливішим видом стереотипу є формули, які закріплені в стійкій формі і відтворюються в актах комунікації, значну кількість яких досліджує фразеологія [3, с. 157].

До стереотипних висловлювань за типом **формули – формомоделі**, де актуалізованими є і план змісту, і план вираження, відносимо 1) **фраземи на зразок словосполучень** і 2) **фраземи на зразок речень** (прислів'я, крилаті вирази, мовленнєві штампи. Перші виконують емотивно-номінативну функцію, тимчасом другі – емотивно-комунікативну. Фраземи на зразок словосполучень є формомоделями етнокультурних стереотипів, які називають і характеризують поведінку людини – представника конкретного етносу чи окремої групи людей, а також інших етносів, за якими можна реконструювати мовно-культурний портрет етносу, його ставлення як до себе, так і до інших етносів. Фраземи на зразок речень характеризують комунікативну поведінку людей, їхню взаємодію у певних стандартних ситуаціях спілкування, прийнятих у певному соціумі. І перші, і другі можуть бути як автостереотипами, так і гетеростереотипами.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Ахременко А.С. Политический анализ и прогнозирование: [e-ресурс]. – Режим доступа: <http://all-politologija.ru/knigi/politicheskij-analiz-prognozirovanie-axremenko/ponyatie-model>. Akhremenko A.S. *Politicheskij analiz i prognozirovanie* [Political analysis and forecasting] : [Online] Available at: <http://all-politologija.ru/knigi/politicheskij-analiz-prognozirovanie-axremenko/ponyatie-model>.
2. Баксанский О.Е., Кучер Е.Н. Репрезентирование реальности: когнитивный подход / О.Е. Баксанский, Е.Н. Кучер. – М.: Альтекс, 2001. – 140 с. Baksanskiy O.E., Kucher E.N. *Representirovanie realnosti: kognitivnyi podhod* [Representation of the reality: the cognitive approach] – М.: Alteks, 2001. – 140 s.
3. Бартмінський Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Ежи Бартмінський. – М.: Индрик, 2005. – 528 с. Bartminski Y. *Yazykovoï obraz mira: ocherki po etnolingvistike* [Aspects of Cognitive Linguistics]. – М.: Indrik, 2005. – 528 s.
4. Берн Е. Игры, у які грають люди. Психологія людських взаємин / Ерік Берн. – К.: ЛІТУР, 2002. – 576 с. Bern E. *Bern E. Iгры, u yaki graut lyudy. Psychologia lyudskikh vzaemyn* [Games that people play. Psychology of human relations]. – К.; LITUR, 2002. – 576 s.
5. Етимологічний словник української мови: в 7 томах / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні: [редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін.] – К.: Наукова думка, 1983. *Etymologichnyi slovník ukraïnskoi movy: v 7 tomah* [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 volumes] / AN URSRInstityt movoznavstva imeni O.O. Potebni: [edit. O.S. Melnychuk etc.] – К.: Naukova dumka, 1983.
6. Занклюдер Х.Й. Репрезентация, или Как реальность может быть понята философски / Х. Й. Занклюдер // Вопросы философии. – № 9. – 2002. – С. 81-90. Zankluder H.J. *Reprezentacia, ili kak realnost mozhet byt ponyata filosofski* [Representation, or How the Reality Can be Understood Philosophically] // *Voprosy filosofii*. – № 9. – 2002. – S. 81-90.
7. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина / [под. общ. ред. Е.С. Кубряковой]. – М.: Моск. гос. ун-т, 1996. – 245 с. *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov* [The brief dictionary of cognitive terms] / E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, Y.G. Pankraz, L.G. Lusina. – М.: Mosc. Gos. Univ., 1996. – 245 s.
8. Луньова Т.В. Поняття моделі в сучасній когнітивній лінгвістиці / Т.В. Луньова // Аспекти дослідження іноземних мов і лінгвометодичні основи викладання. – Полтава: ПДПУ, 2006. – С. 92-99. Lunyova T.V. *Ponyatta modeli v suchasniy kognitivniy lingvistici* [The concept of models in the contemporary cognitive linguistics] // *Aspektu doslidzheniya inozemnykh mov i lingvometodychni osnovy vykladannya*. – Poltava: PDP, 2006. – S. 92-99.
9. Рябцева Н.К. “Вопрос”: протропическое значение концепта / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 72-77. Ryabceva N.K. *“Vopros”: protropicheskoe znachenie koncepta* [“Question”: the protropical value of the concept] // *Logicheskij analiz yazuka. Kulturnye koncepty*. – М.: Nauka, 1991. – S. 72-77.

10. Солсо Р.Л. Когнитивная психология: [6-е изд.] / Роберт Л. Солсо. – СПб, 2006. – 589 с.
Solso R.L. *Kognitivnaya psychologia [The cognitive psychology]*. – StPb, 2006. – 589 s.
11. Словник української мови: у 11 т. – К.: Наукова думка. – 1970-1980.
Slovník ukraínskoi movy [The Ukrainian Language Dictionary: in 11 vol.]. – K.: Naukova Dumka. – 1970-1980.
12. Шарапов О.Д., Дербенцев В.Д., Семьонов Д.С. Системный анализ: [навчальний посібник] / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.С. Семьонов. — К.: КНЕУ, 2004. — 231 с.]
Sharapov O.D., Derbencev V.D., Semenov D.E. Systemnyi analiz [The System Analysis]. — K.: KNEU, 2004. — 231 s.
13. Edwards A.L. Four dimensions in political stereotypes / A.L. Edwards // *Journal of Abnormal Social Psychology*. – Vol. 35 (4). – 1940. – P. 566-572.
14. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind / George Lakoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
15. Zhabotynska S.A. Shorts, Breeches and Bloomers: Plurality in Blends / S. A. Zhabotynska // *The Way We Think. Odense Working Papers in Language and Communication* [Hougaard A., Steffen N., eds.]. – Odense: University of Southern Denmark, 2002. – № 23. – P. 127-142.

Shutova M.A. The form-model of ethnocultural stereotypes as scientific description for the interpretation / reconstruction of the behavior of the ethnic group representatives

Abstract. The article deals with the etymology of the lexeme *formula*, its connections with the lexeme *form* and their relation to the concept of the *model* are traced. The approaches of the scientists to the interpretation of these related concepts in comparative-historical, structural and cognitive linguistics are analyzed. The form-models of ethnocultural stereotypes which have a stable form and semantic motivation, able to perform the function of interpretation/reconstruction of the role behavior common in certain ethnical groups are considered.

Keywords: *ethnocultural stereotyped form-models, formula, model, form-model, interpretation/reconstruction*

Шутова М.А. Формомодель этнокультурных стереотипов как научная дескрипция для интерпретации / реконструкции поведения представителей этнических групп

Аннотация. В статье раскрывается этимология лексемы формула, прослеживается ее связь с лексемой форма и их соотношение с понятием модель; анализируются подходы ученых к толкованию этих смежных понятий в сравнительно-историческом языкознании, структурализме и когнитивной лингвистике. Рассматриваются формомодели этнокультурных стереотипов, которые имеют устойчивую форму и семантическую мотивацию и являются той научно обоснованной дескрипцией, которая сможет выполнять функцию интерпретации/ реконструкции ролевого поведения коммуникантов, что является стандартом, общепринятым в определенных этнических группах.

Ключевые слова: *формомодели этнокультурных стереотипов, формула, модель, формомодель, интерпретация/ реконструкция*